

כתר ארם צובה – תולדות כתב היד וסמכותו

יוסף עופר

"כְּתֵר אֲרָם צוֹבָה" הוא אחד מכתבי היד העתיקים, החשובים והמוסמכים ביותר של המקרא. כתב היד נכתב בטבריה בראשית המאה העשירית, והשם "כתר" (בערבית: תאג') הוענק לו סמוך לכתיבתו, על שום יוקרתו הרבה. הסיומת "ארם צובה" נוספה מאות שנים אחר כך, על שום שכתב היד הזה הועבר לעיר חלב שבסוריה ונשמר בקהילה היהודית שם; היהודים כינו את העיר חלב בשם "ארם צובה".

גלגולים רבים עברו על כתב היד החשוב הזה, גם בימי קדם וגם בשנים האחרונות ממש, ועל כמה מהם ארחיב את הדיבור בהמשך. ותחילה אעסוק בעיר טבריה, מקום יצירתו של הכתר.

ומגוון, והיה ידוע במחיריו הזולים. פריחתה של טבריה נמשכה עד בוא הצלבנים בראשית המאה השתים עשרה. העיר חרבה במלחמות הצלבנים, ועמדה שוממה כמעט עד לבנייתה מחדש במאה השש עשרה (על טבריה בימי הביניים ראה עוד: אלוני, תשנ"ה; אסף ומאיר, תש"ד).

אחד מן המפעלים החשובים ביותר שנקשרו בשמה של העיר טבריה הוא התקנת סימני הניקוד והטעמים ושמירת נוסח המקרא על ידי הערות המסורה. ידועות לנו גם שיטות ניקוד עתיקות אחרות – הניקוד הבללי והניקוד הארץ ישראלי – אולם מסורת הלשון העברית של אנשי טבריה נודעה כמשובחת ומדויקת יותר ממסורות אחרות, וסימני הניקוד שהותקנו בה – הלוא הם סימני הניקוד הטבבני – הם שהתפשטו במשך הזמן בכל קהילות ישראל והם המשמשים בעברית עד ימינו. ר' אברהם אבן עזרא כותב בספרו "צחות" כי "חכמי טבריה הם העיקר, כי מהם היו אנשי המסורת (=המסורה) ואנחנו מהם קיבלנו כל הניקוד" (ליפמן, תקפ"ז, דף ז ע"א). כבר במאה העשירית מעיד חכם קראי ושמר קרקסאני, כי כל אנשי דורו מכירים את קריאת ארץ ישראל (היא קריאת טבריה) ורואים בה קריאה אמתית שהדקדוק מתבאר רק על פיה ולא על פי מסורת הקריאה הבללית (קלאר, תש"ג, עמ' 37).

מדברי היסטוריון ערבי עולה כי רב סעדיה גאון, הנחשב לראשון המדקדים העבריים, שהה זמן מה בטבריה ולמד את מסורת הקריאה והלשון מפי אחד מחכמי, אבו כת'ר יחיא בן זכריא (דותן, תשנ"ז, עמ' 18-19). ידועים גם שמותייהם של כמה חכמי לשון ומסורה שחיו ופעלו בעיר טבריה: ר' פינחס ראש ישיבה, אחייהו הכהן החבר ואחרים (בר ושטראק, 1879, עמ' 78-79). ממקור אחד עולה ידיעה מפתיעה על שימושם של אנשי טבריה בשפה העברית. אחד מחכמי הלשון של העיר טבריה, בן המאה העשירית, כתב חיבור, שקטעים ממנו נמצאו בגניזה הקהירית. הוא מספר כי חקר את מבטאם של אנשי טבריה, ובמיוחד את דרך ההגייה של האות ר' בקריאת המקרא ובדיבור העברי. לשם כך היה מאריך לשבת בכיכרות העיר טבריה וברחובותיה ומקשיב לדיבור פשוטי העם והמון, בשפה העברית ובשפה הארמית (אלוני, תש"ל,

העיר טבריה וחשיבותה התרבותית

העיר טבריה, השוכנת לחופה המערבי של הכינרת, נבנתה בידי הורדוס אנטיפס בראשית המאה הראשונה לספירה, ונקראה על שמו של יידו ומיטיבו הקיסר הרומי טיבריוס; העיר נבנתה כעיר פוליס יוונית, בעלת מוסדות שלטון מפותחים. בתקופת המשנה והתלמוד היתה טבריה מן הערים החשובות בארץ ישראל, ונתפרסמה בים כינרת שמימי מתוקים ובחמי המרפא שבה, כמו גם בחכמה המובהקים ובבתי הכנסת המרובים שהיו בה. ישבו בה התנאים ר' יוסי הגלילי, ר' שמעון בן חנניה, שמעון בן עזאי, ר' מאיר ועוד. חז"ל זיהו את העיר עם העיר נקת הנזכרת בתיאור נחלת שבט נפתלי בספר יהושע (יט, לה), וראו בה עיר קדומה שהיתה מוקפת חומה עוד מימי יהושע בן נון. כמו כן נקראה העיר מעֶזְיָה, על שם אחד הכהנים הקדומים, הנזכר בתנ"ך כראש משמר הכהנים האחרון מעשרים וארבעה המשמרות (דברי הימים א כד, יח). השמות רקת ומעֶזְיָה משמשים ככינויים לעיר גם בפיוטים שונים המזכירים את העיר.

במשך דורות רבים היתה טבריה מרכז רוחני ודתי חשוב; משנת 235 היא היתה מקום מושבם של נשיאי ישראל והסנהדרין. התלמוד מונה עשרה מקומות שגלתה אליהם הסנהדרין לאחר חורבן ירושלים בידי טיטוס, והאחרון שבהם הוא טבריה (בללי ראש השנה לא ע"א). ברבות הימים נעשתה טבריה מרכז היישוב היהודי בארץ, ובה נשלם התלמוד הירושלמי במאה הרביעית לספירה. כשנאסרה על ידי השלטונות הביזנטיים העלייה לרגל לירושלים, היתה טבריה אחד המרכזים שיהודי התפוצות עלו אליהם לרגל.

בימי הביניים היתה טבריה העיר החשובה ביותר ביישוב היהודי בארץ ובתפוצות, וחשיבותה עלתה אף על זו של ירושלים עיר הקודש. טבריה היתה בירת השלטון המוסלמי בצפון ארץ ישראל, והמרכז הכלכלי החשוב ביותר של ארץ ישראל. קשרי המסחר העיקריים שלה היו עם סוריה בצפון ועם פרס במזרח. היצוא החקלאי מארץ ישראל במאה העשירית כלל שמן זית, צימוקים וחרובים, וכן כותנה ובדים, וטבריה התפרסמה בתעשיית הבדים, האריגים והמחצלות. שוק היהודים בטבריה היה גדול

ממון רב מקהילות יהודיות אחרות. מכתבים שנתגלו בגניזה עוסקים בכתבי יד שנפדו מן הצלבנים באשקלון בעזרתם של יהודי מצרים, ואפשר שבין הספרים האלה היה גם הכתר (גויטיין, תש"ם, עמ' 231-235). מכל מקום, הכתר נפדה מן השובים והגיע לבית הכנסת הרבני שבפוסטאט.

במצרים ראה אותו הרמב"ם – כפי שיתואר בהרחבה בהמשך הדברים – וממצרים הגיע הכתר לארם צובה שבסוריה, כנראה במאה הארבע עשרה (על גלגולי הכתר ראה בן צבי, תש"ך).

הפגיעה בכתר והעלאתו לארץ

במשך כאלף שנה נשמר כתר ארם צובה בשלמות. מאורעות הזמן כמעט לא השפיעו עליו, והוא נשאר שלם למרות מסלול הנדודים הארוך שעבר: טבריה, ירושלים, מצרים, סוריה. במשך מאות רבות של שנים נשמר הכתר שמירה מעולה בקהילת ארם צובה שבסוריה, ולא נפגע מידי אדם. פה ושם ניכרו בו אותות הזמן: בכמה עמודים נפגע הדיו ונשר ורק שרידיו ניכרים, וכמה דפים נסדקו ונחתכו. בסוף המאה התשע עשרה נוצר ברוב הדפים כתם אדום-סגול בפניה התחתונה החיצונית, מחמת פטרייה שפגעה בהם, והדבר גרם לטשטוש כמה אותיות מתוך הערות המסורה (גלצר, תשמ"ט, עמ' 182-183).

ועדיין היה כתר ארם צובה התנ"ך השלם העתיק ביותר בעולם. כל 480 דפיו נשמרו, וניתן היה לקרוא בו מ"בראשית ברא" ועד המילים האחרונות בתנ"ך, "זכרה לי אלהי לטובה" (נחמיה יג, לא; בכתר ובכתבי היד הטברניים ספר דברי הימים בא בראש ספרי הכתובים, וספר עזרא ונחמיה הוא האחרון בתנ"ך).

בשנת 1943 בא לארם צובה פרופ' משה דוד קאסוטו מן האוניברסיטה העברית בירושלים. קאסוטו עיין בכתר ותיאר בפירוט. לדברי קאסוטו, הכתר נמצא "בתוך קופסה של עץ מכוסה עור אדום. הקופסה נפתחת לשני חלקים, והספר קשור בה כמו על שני החלקים של העטוף בכריכה רגילה" (עופר, תשמ"ט, עמ' 279). קאסוטו היה אחד האחרונים שעיינו בכתר בעודו שלם. ארבע שנים אחר כך נפגע הכתר בפרעות. ביום י"ח בכסלו תש"ח (1 בדצמבר

עמ' 98-101). מתיאור זה (שנכתב בערבית) משתמע כי במאה העשירית עדיין היו בטבריה אנשים שדיברו בשפה העברית, והיא שימשה לא רק כשפת הקריאה בכתבי הקודש.

חכם הלשון והמסורה המפורסם ביותר שחי בטבריה הוא אהרן בן אשר, בן המאה העשירית. לחכם זה מיוחס הספר הנקרא "דקדוקי הטעמים", והכתובת שבראש הספר קובעת כי ר' אהרן בן אשר היה "ממקום מעזיה הנקרא טבריה, אשר על ים כנרת מערבה" (דותן, תשכ"ז, עמ' 105). מקור קדום אחר מעיד כי אהרן היה נצר לשושלת בת שישה דורות של בעלי מסורה ידועים. אביו של אהרן, משה בן אשר, כתב בשנת 895 "מחזור שלמקרא... במדינת מעזיה טבריה העיר ההוללה (=המהוללת)", כפי שמעידה כתובת שנרשמה בסוף כתב יד הנמצא בקהיר (גלצר, תשמ"ט, עמ' 251-252). הבן, אהרן בן משה ממשפחת בן אשר, הוא שהגיה, ניקד, הטעים ומסר את כתב היד החשוב ביותר של התנ"ך, הלוא הוא כתר ארם צובה.

גלגולי הכתר

גלגולים רבים עברו על הכתר במשך אלף שנותיו. יש מקומות ששהה בהם דור או שני דורות, ויש מקומות שנשמר בהם דורות הרבה. יש שהועבר ממקום למקום ביזמת המחזיקים בו, ויש שנגזל מידיהם והועבר למקום אחר בעל כורחם, בידי כובש זר.

על העברתו של הכתר מטבריה לירושלים ניתן ללמוד מכתובת ההקדשה שנכתבה בסוף הכתר. העברה זו אירעה לאחר מותו של יוצרו הגדול, אהרן בן אשר. הכתר הגיע לידיי של ישראל בן שמחה מבצרה (ככל הנראה קנה אותו מידי יורשיו של אהרן בן אשר), וזה מסר אותו למשמרת לנשיאי הקראים שבירושלים, יאשיהו ויחזקיהו, ודאג לקבוע תנאים רבים לשמירתו ולהגנתו. גם הרבנים וגם הקראים הורשו רק לעיין בכתר לצורך בירור ספקות בנוסח המקרא, אולם לא לקרוא בו ולא ללמוד בו.

כל התנאים האלה לא הועילו הרבה. הכתר הגיע לירושלים באמצע המאה האחת עשרה, ועוד באותה מאה נשדד ממנה וגלה למצרים. הדבר אירע בשנת 1071 (בידי הסלג'וקים) או בשנת 1099 (בידי הצלבנים). הכובשים לא נגעו בכתר, שכן ידעו שניתן לקבל תמורתו

יא) וחסרות בסופו כמה מחמש המגילות (סוף שיר השירים, קהלת, איכה ומגילת אסתר), וכן ספרי דניאל ועזרא. לפיכך קרא עליו הרב ברויאר את הפסוק "כל הנשאר בציון והנותר בירושלים קדוש יאמר לו" (ישעיה ד, ג).

בשנת 1986 נמסר הכתר לשיקום במעבדות מוזאון ישראל. עשר שנים נמשך השיקום, ובמהלכו הוסרו סרטי דבק וכתמי לכלוך שדבקו בכתר, וחוזק הדיו במקומות שהוא החל להתפורר ולנשור (שנהב, תשמ"ט). מומחה מן המחלקה למיקרוביולוגיה קלינית בבית החולים הדסה בדק את דפי הכתר וזיהה את הפטרייה שתקפה אותם (מסוג Aspergillus). הפטרייה אינה פעילה עוד, ואין חשש שתתפשט ותפגע עוד בכתר (פולאצ'ק, 1988).

השלמה ושחזור של החלקים החסרים מאמצים רבים הושקעו באיתור דפיו החסרים של הכתר, ומפעם לפעם אף נפוצו שמועות על מציאת דפים כאלה במקום כלשהו בעולם. יש שהעידו כי ראו את הכתר אחרי הפרעות ורק דפים בודדים חסרו בו, ויש שטענו כי מצאו דפים מן הכתר ומסרו אותם לאחרים. שאלת מקומם של הדפים החסרים הטרידה גם את הסופר אמנון שמוש, והוא הציע לה פתרון דמיוני ברומן "מישל עזרא ספרא ובניו" (שמוש, תשל"ח), רומן שעל פיו הופקה סדרה טלוויזיונית שעוררה הדים רבים. על פי הספר הזה הונחו הדפים החסרים בכספת סודית בצרפת, ולבסוף אבדו בלא להותיר עקבות. בספרו התיעודי "הכתר – סיפורו של כתר ארם צובה" (שמוש, תשמ"ז) מקדיש שמוש עמודים רבים לניסיון לברר מה בדיוק קרה לחלקי הכתר החסרים, ובשנת 1988 אף יצא למסע בעולם בעקבות הכתר (שמוש, תשמ"ח).

מלבד 294 דפי הכתר שהובאו לארץ בשנת 1957, אותרו עד היום עוד דף אחד ועוד קרע קטן של דף אחר. הדף השלם שנמצא הוא אחד הדפים שאבדו מאמצע הכתר, ובו קטע מספר דברי הימים. אחד מאנשי חלב הרים אותו מרצפת בית הכנסת הגדול לאחר השרפה, ומסרו לאמו. לאחר שנים נסעו לארצות הברית ושם היה הדף מונח במגרה שנים רבות, כקמץ לשמירה, עד שהובא לירושלים

(1947), יומיים אחרי החלטת החלוקה של האו"ם, פרצו פרעות בעיר חלב. וכך העיד רבה של העיר, הרב משה טוויל:

הוציאו ארבעים ספרי תורה ושרפו בחוץ בנפט ובשמן. היהודים פחדו לצאת, כי אחת דתו להמית. הממשלה הזהירה שלא להרוג; לשדוד ולהרוס – רשאים... באותה שעה נשרפו כל בתי הכנסת, בייחוד הגדולה... אחר ארבעה ימים נכנסנו לבית הכנסת הגדול וראינו אפר ספרים וקטעים קטנים... הביטו וראו הכתר מגולל באפר. הארגז שבור לנתחים נתחים. (שמוש, תשמ"ז, עמ' 43)

רובו של כתר ארם צובה ניצל מן האפר והוטמן במקום סתר, במטרה להעלותו לארץ ישראל בהזדמנות הראשונה. גלגולי הצלת הכתר והעלאתו בהיחבא לארץ ישראל נרשמו בקצרה על דף שצורף לכתר:

כתר תורה זה נמסר ע"י הרב הראשי בחלב רבי משה טוויל והדיין ר' שלמה זעפראני למר מרדכי בן עזרא הכהן פחאם בשנת תשי"ח, על מנת להעלותו לירושלים עיר הקודש. זכה מר פחאם ונתגלגלה זכות זאת על ידו, בהסכימו לחרף נפשו כדי להצילו ולהביאו לירושלים, ומסרו לידי כב' נשיא המדינה מר יצחק בן צבי.

(שמוש, תשמ"ז, עמ' 117)

הכתר הופקד במכון ב'רצבי בירושלים, ונתמנה ועד אפוטרופסים האחראי לטיפול בו. בראש הוועד עומד ראש מכון ב'רצבי ואחד מחבריו הוא ה"ראשון לציון", הרב הספרדי הראשי לישראל.

חלקי הכתר הקיימים ושימורם הכתר לא ניצל בשלמות. חסרים בו חלקו הראשון, חלקו האחרון, ודפים בודדים מן האמצע (עופר, תשמ"ט, עמ' 280-282; גלצר, תשמ"ט, עמ' 170-171). בראש הכתר חסרים כל חמשת חומשי התורה, ולא נותר אלא סופו של ספר דברים, מתיבת "ומשאֶרְתָּךְ" ואילך (דברים כח, יז). הכתר מסתיים בתיבת "ציון" (שיר השירים ג,

מכל פגיעה; ולאחר שנפגע – למצוא את הדפים וחלקי הדפים שנתלשו ממנו, להציל את הכתר ולהביאו למקום מבטחים. נוסף עוד כי במשך דורות רבים התאמצו חכמים רבים להגיע לארם צובה, כדי לראות את הכתר, לבדוק את נוסח המקרא שבו ולהעתיק חלקים ממנו.

לאור עובדות אלה ראוי להעלות לדיון את השאלה מה ייחודו של כתר ארם צובה – במה הוא שונה מכתבי יד אחרים של התנ"ך וכיצד זכה לחותם של סמכות ככתב היד המוסמך ביותר של התנ"ך?

למרות עתיקותו, אין כתר ארם צובה כתב היד העתיק ביותר של המקרא הידוע לנו. יש כתבי יד העתיקים ממנו באלף שנים בערך, הלוא הן מגילות מדבר יהודה. אולם בכל זאת יש לכתר חשיבות מיוחדת, בשל היותו יציר כפיו של אחד מבעלי המסורה.

מטרת מפעלם של בעלי המסורה היתה לשמור ולשמר את נוסח המקרא, שנמסר מדור לדור. לשם השגת המטרה הזאת פעלו בעלי המסורה בכמה כיוונים מקבילים, ובסופו של דבר זכו להצלחה רבה בהשגת מטרתם.

בעלי המסורה עסקו ב**הכרעת נוסח המקרא**. הם קבעו את הדרך הראויה לכתיבת המקרא ולקריאתו, ובמקומות שמצאו בהם מחלוקת בין הספרים או בין הקוראים – הכריעו בה ופסקו איזו מן הדעות היא עיקר. הכרעה זו מתייחסת לא רק לפסוקים ולמילים, אלא אף לכל אות ואות. בעלי המסורה הירבו לעסוק בשאלות הכתיב המלא והחסר, והכריעו על יסוד ספרים עתיקים ומוסמכים כיצד תיכתב כל מילה בכל מקום במקרא. לדוגמה – המילה "קולות" תיכתב בכתיב חסר בספר שמות, פרק ט פסוק כח: "קלת אלהים וברד"; כמה פסוקים אחר כך תיכתב האות ו' אחרי האות ל': "ויחדלו הקלות והברד" (פס' לג); ואילו בפסוק אחר בספר שמות תיכתב האות ו' לפני האות ל': "וכל העם ראים את הקולות" (שמות כ, יד).

מלבד הכרעת הנוסח עסקו בעלי המסורה גם בהתקנת **סימני הניקוד והטעמים**, ואף זה מפעל חשוב ביותר, שתרומתו לשפה העברית לא תשוער. בעלי המסורה שאפו לשמר את מסורת הקריאה במקרא שהיתה מסורה בפיהם מדור לדור. לשם כך התקינו

בשנת 1981 וצורף אל הכתר (בית אריה, תשמ"ב; יבין, תשמ"ב). קרע קטן של דף מספר שמות נשמר עד היום בארנקו של יליד תלֵב, המתגורר בניו יורק. לדבריו הוא האדם הראשון שנכנס לבית הכנסת אחרי הפרעות, ובמו ידיו הרים מן הארץ את פיסת הקלף הקטנה. תצלום של הקטע פורסם בשנת תש"ן בכתב־העת "פעמים" (עופר, תש"ן).

האם יימצאו איפעם דפים או קרעי דפים נוספים מן הכתר? לעתיד פתרונים.

תצלומים של הכתר

בעקבות התעלומה באשר לגורלו של הכתר עצמו, ניתן להציג שאלה נוספת: האם נעשו איפעם תצלומים של דפים מן הכתר החסרים כיום?

הסתבר שהתשובה חיובית, וידועים כיום שני תצלומים ובהם שלושה עמודים מן הכתר. עמוד אחד צולם עוד בסוף המאה התשע עשרה, ושני עמודים צולמו בתצלום אחד בראשית המאה העשרים. העמוד הבודד הוא מפרק כ"ז בספר בראשית, והוא פורסם בשנת 1887 בראש ספרו של המלומד האנגלי ויליאם ויקס על טעמי המקרא (ויקס, 1887). התצלום השני פורסם בשנת 1910 בספר מסעות של כומר מיסיונר בשם ג'וזף סיגל, ונראים בו פסוקי עשרת הדיברות שבספר דברים (ראה גושן, 1966; שני התצלומים הובאו גם אצל שמוש, תשמ"ז, לוח א ועמ' 54).

יוער עוד כי מ"ד קאסוטו התכוון לצלם את הכתר, ולפחות את חלקו הראשון. אולם לאחר כמה מגעים שניהל בחלב התברר לו כי קשה להשיג בה סרטי צילום, איכות הצילום לא תהיה טובה, ויקשה עליו מאוד לשכנע את ראשי הקהילה לאפשר את הצילומים. לאור כל זאת ויתר קאסוטו על כוונתו והסתפק בהעתקה מן הכתר (שמוש, תשמ"ז, עמ' 105).

מפעלם של בעלי המסורה

ראינו עד כה את גלגוליו של כתר ארם צובה במשך הדורות, ואת המאמצים המרובים שנעשו בכל הדורות לשמור על הכתר ולהצילו

בעקבות הכרעת הנוסח והתקנת סימני הניקוד והטעמים, נתעורר הצורך לעשות לשימור נוסח המקרא, לבל ייווצרו בו מחלוקות חדשות. לשם כך נוצר המנגנון של המסורה. אלפי הערות מסורה מתארות את הכתיב של מילות המקרא, ועוסקות גם בניקוד, בטעמים ובצירופי מילים. הערות אלו נרשמו אף הן בספריהם של בעלי המסורה, כלומר במצחפים. צורת הכתיבה במצחפים עוצבה באופן שתתאים לרישום הערות מסורה רבות. המקרא נכתב בכל עמוד בשלושה טורים צרים, בניקוד ובטעמים. עשרות הערות מסורה קצרות נרשמות בכל עמוד בשוליים החיצוניים, בשוליים הפנימיים, וכן ברווח שבין הטורים. ההערות קצרות ביותר. רבות מהן הן בנות אות אחת בלבד, המוסרת את מספר המקומות שהמילה באה במקרא כולו: שניים (ב'), שלושה (ג') או יותר. אם המילה באה רק פעם אחת בלבד במקרא תבוא ההערה ל' שהיא קיצורו של הביטוי הארמי "לית דכותיה", שפירושו: אין עוד כמותו. אלה הן הערות המסורה הקטנה; ואילו בראש הדף ובתחתית הדף באות הערות המסורה הגדולה, שהן ארוכות יותר ומפורטות יותר. המסרן שכתב את הערות המסורה בכל אחד מכתבי היד הוא שקבע אילו הערות מסורה יכלול בכתב היד, והיכן תשובץ כל הערה. לפיכך אין סדר קבוע להערות המסורה, ואין שני כתבי יד זההים זה לזה בניסוחן של הערות המסורה ובסדר כתיבתן.

נביא כאן לדוגמה הערת מסורה גדולה הבאה בכתר ביהושע י, יא: "בנוסם ב' חד מל וחד חס ויהי בנוסם בנוסם במלחמה. בתר' מל" (ראה איור 4). המסורה אומרת כאן כי הצורה בְּנוֹסָם באה פעמיים במקרא, במקום אחד הכתיב מלא, ובמקום אחד הוא חסר. עתה באות מילות רמז לשני הפסוקים: תחילה ליהושע י, יא, ומילות הרמז הן "ויהי בנוסם", ואחר כך לשמואל ב יט, ד, ומילות הרמז הן "בנוסם במלחמה". המסורה קובעת כי במקום האחרון ("בתרא") הכתיב מלא (בְּנוֹסָם), וממילא יוצא כי במקום הראשון, כלומר בפסוק מספר יהושע, הכתיב חסר (בְּנוֹסָם). כתב יד הנביאים מקהיר, וכן כמה מן הדפוסים המצויים כיום, גורסים בפסוק ביהושע בְּנוֹסָם, בכתב מלא ו' – ולכן גירסתם היא בניגוד לדברי המסורה.

את סימני הניקוד, המסייעים לקורא בקריאת האותיות, בעיקר בכך שהם מורים לו על סימני התנועות. עד ימיהם של בעלי המסורה לא היו סימני ניקוד כלל. המגילות הקדומות שנמצאו במדבר יהודה, כמו גם ספרי התורה שבימינו, אין בהם סימני ניקוד, והקורא במ חייב להיסמך בכל פסוק ופסוק על מסורת בעל פה המורה לו כיצד לקרוא. לדוגמה: בכל מקום ומקום במקרא שכתובה בו התיבה הנפוצה "ויאמר", על הקורא לדעת אם יש לקרוא אותה "וַיֹּאמֶר" במלעיל, או שמא "וַיֹּאמֶר" במלרע, ואולי "וַיֹּאמֶר". במקרים רבים אין ההקשר וכללי הלשון מסייעים לקורא, ועליו להיסמך רק על המסורת שנמסרה לו על קריאת המילה הזאת בפסוק הזה.

גם סימני טעמי המקרא, בדומה לסימני הניקוד, הותקנו בידי בעלי המסורה. טעמי המקרא מסמנים את מסורת הנגינה של המקרא שעברה בעל פה מדור לדור. לאמיתו של דבר, הניקוד והטעמים הן שתי מערכות המשולבות זו בזו וקשורות זו בזו, וניקודן של מילים רבות משתנה על פי הטעמים. לדוגמה: המילה "ארץ" תנוקד בדרך כלל אֶרֶץ, אך כאשר המילה מנוגנת בטעם המסמן הפסקה חזקה, כגון הפסקה של סוף הפסוק או של אמצע הפסוק (אתנחתא), היא תנוקד אֶרֶץ. גם הדיגוש והריפוי של האותיות בגדכפ"ת בראש המילה תלויים בטעמי המקרא.

סימני הניקוד והטעמים הותקנו כנראה במאה השביעית או במאה השמינית. את הסימנים האלה רשמו בעלי המסורה בספרים מיוחדים של המקרא, ולשם כך נזקקו לספר בעל דפים. ספר זה זכה לכינויים רבים: קוֹדֶקֶס בלטינית, מִצְחָף על פי הערבית, ובעת העתיקה שימש גם הכינוי העברי מִחְזוֹר (גלצר, תשמ"ט, עמ' 261–263; המעבר משימוש במגילה לשימוש בקודקס נידון בהרחבה במאמרו של מ' גלצר, הבא להלן בכרך זה). כמה יתרונות לדגם הכתיבה החדש הזה על פני המגילות העתיקות: דפי הספר כתובים משני צדיהם, ואפשר לדפדף בהם ולעבור במהירות ממקום למקום. בעלי המסורה שילבו אפוא חדש וישן: הקריאה בתורה בציבור המשיכה להיעשות במגילות בסגנון הישן, שאין בהן אלא אותיות, ואילו הספרים החדשים שימשו לרישום מסורת הניקוד והטעמים.

האלה. אולם לא די בכך, שהרי קיום של מיגוון שיטות עדיין אינו מקנה עדיפות לאחת מהן על רעותה. כיצד ניתן להעריך ולקבוע מי מכתבי היד מוסמך יותר ומדויק יותר? שני מבחנים ניתן להציב: מבחן פנימי ומבחן חיצוני – ושניהם יפורטו להלן.

המבחן הפנימי: מידת הדיוק של מסרן הכתר המבחן הפנימי הוא מבחן העקיבות של כתב היד עצמו. לעתים יש גירסאות בכתב היד שאפשר לקבוע בסבירות גבוהה שאינן אלא טעות, כגון השמטת סימני ניקוד וטעמים, וכגון צירופי טעמים שאינם אפשריים על פי חוקי הטעמים ונוצרו בעקבות רישול בהעתקה. חשיבות מרובה נודעת פה להערות המסורה. ניתן לבדוק אם הערות המסורה כתובות כהלכה, ואם נוסח המקרא בכתב היד מתאים לתוכן הערות המסורה הכתובות בו. לדוגמה, אם הערת מסורה כלשהי מפרטת את הפסוקים שבהם צריכה מילה כלשהי להיכתב בכתב מלא, ובכתב היד עצמו המילה נכתבת בכתב חסר בחלק מאותם פסוקים, אות הוא כי מסרן כתב היד לא ביצע את מלאכתו בשלמות, ולא טרח לברר את נוסח הערת המסורה ולהתאים את הכתיב בכל מקום למה שעולה ממנה.

יתר על כן: מחקר השוואתי של הערות המסורה בכתבי היד השונים העלה כי בדרך כלל הערות המסורה בכתבי היד השונים מתאימות זו לזו ומכוונות אל נוסח אחד של המקרא. מידת הדיוק של כל אחד מכתבי היד צריכה אפוא להיבחן לא רק ביחס להערות המסורה המצויות בו, אלא ביחס לכלל הערות המסורה הבאות בכתבי היד העתיקים.

כדי לקבוע מסקנה כוללת על טיבו של כתב יד נדרשות מאות ואלפי בדיקות מן הסוג שתואר פה בקווים כלליים. אביא פה מדבריהם של שני חוקרים מובהקים, שבדקו את הכתר בקפדנות והשוו אותו לכתבי יד אחרים הקרובים לו ולהערות המסורה הבאות בהם. וכך אומר פרופ' ישראל ייבין:

כתב יד זה מנוקד ומוטעם באופן מדויק וקפדני ביותר, והוא משמר בטהרתן את כל התכונות העתיקות של ההטעמה,

מפעלם של בעלי המסורה התקיים לדורות: נוסח המקרא פשט בכל ישראל באחידות מופלאה, וסימני הניקוד התקבלו בקרב כל העדות, גם בכתביה שמחוץ למקרא. לא מעט מן המצחפים שכתבו בעלי המסורה שרדו עד היום, שלמים או קטועים, אולם את זהותם של רוב בעלי המסורה אין אנו יודעים. מפעלם הענק והמורכב הוא מפעל של אנשים רבים, ורק כמה מהם ידועים לנו בשמם. אחד הידועים והחשובים שבהם הוא אהרן בן משה בן אשר מסרנו של כתר ארם צובה.

ייחודו של הכתר בין שאר כתבי היד עד כה הסברתי את ייחודם של מצחפי המקרא, ואת המבדיל בינם ובין מגילות המקרא שקדמו להם. עתה אבוא להסביר מדוע כתר ארם צובה הוא החשוב שבמצחפים האלה.

כמה מצחפי מקרא קדומים קיימים כיום בעולם? התשובה תלויה בהגדרת השאלה. אם נגביל את עצמנו למצחפים המחזיקים את המקרא כולו (תורה, נביאים וכתובים) ונכתבו לפני שנת 1500, הרי שמספרם בעולם כולו אינו עולה על מאתיים. אולם רק ארבעה או חמישה מתוכם נכתבו במאה העשירית או האחת עשרה. כתר ארם צובה שייך אפוא לחבורה מצומצמת מאוד של כתבי יד קדומים המחזיקים את התנ"ך כולו.

אם נמנה את המצחפים הקדומים בני המאה העשירית והאחת עשרה, ונכלול גם מצחפים שהחזיקו בעת כתיבתם רק חלק מן המקרא (כגון מצחפים של תורה בלבד, של נביאים ראשונים וכדומה), יעלה מספרם לעשרות רבות. כחמישים מהם שרדו בחלקם הגדול (מאה דפים ומעלה), ומן היתר שרדו רק דפים בודדים או חלקי ספרים. המצחפים נמצאים כיום בספריות רבות בעולם, אך רובם מצויים באוספי פירקוביץ' שבעיר לנינגרד, היא פטרבורג שברוסיה.

החוקרים ביקשו דרכים לבדוק ולמיין בדרכים שונות את כתבי היד, ולקבוע את מידת הדיוק של כל אחד מהם. בדיקה זו נעשת בתחומים שונים – כתיב, ניקוד, טעמים, געיות ועוד – והשוואה בין כתבי היד מעלה שורה ארוכה של הבדלים בכל אחד מן התחומים

שמואל בן יעקב כתב ונקד ומסר את המחזור הזה שלמק[רא] מן הספרים המוגהים המבואר[ים] אשר עשה המלמד אהרן בן משה בן אשר נוחו בגן עדן (בר ושטראק, 1879, עמ' xi; אוצר המצחפים, 1997, עמ' 116)

ומסרנו של כתב יד ששון 1053, בן המאה העשירית, מצטט הערת מסורה, ומעיד על מקורה:

... ומצאנו אותם כמעשה המלמד הגדול אהרן בן משה בן אשר במעשיו במחזור המכונה באלתאג' (עופר, תשמ"ט, עמ' 302)

אלתאג' בערבית הריהו **הכתר** בעברית, ומכאן שכבר במאה העשירית נודע שמו של המלמד הגדול אהרן בן אשר ויצא שמו של התנ"ך המיוחד שלו, שנודע בשם **הכתר**. זיהויו של מסרן כתר ארם צובה עולה מתוך **כתב ההקדשה** שלו, שנכתב בסופו כמאה שנה לאחר כתיבתו, בעת שהוקדש לקהילת הקראים בירושלים. וכך נכתב שם:

זה המצחף השלם של עש[רים] וארבעה ספרים שכתב אתו מרי ורבנא שלמה הנודע בבן בויאעא הסופר המהיר רוח ייי תניחננו, ונקד ומסר אותו באר הטיב המלמד הגדול החכם הנבון אדון הסופרים ואבי החכמים וראש המלמדים המהיר במעשיו המבין במפעליו היחיד בדורותיו מר רב אהרן בן מר רב אשר תהי נפשו צרורה בצרור החיים עם הנביאים והצדיקים והחסידים. (עופר, תשמ"ט, עמ' 287)

המסרן המומחה אהרן בן אשר זוכה כאן לשורה ארוכה של שבחים. שותפו למלאכה הוא סופר כתב היד, שלמה בן בויאעא, ומסתבר שמלאכתו היא טכנית בעיקרה, והיא מלאכת העתקת האותיות בכתיבה נאה. ככל הנראה עשה את מלאכתו בשליחותו של הנקדן והמסרן אהרן בן אשר. אותו שלמה בן בויאעא כתב גם כתב יד של התורה הנמצא כיום בסנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, (כ"י EBP II B17; ראה בר ושטראק, 1879, עמ' 108)

שניטשטשו ונעלמו בכתבי יד מאוחרים; ועל כל פנים מבחינות אלו הוא המדויק ביותר בין כל כתבי היד הטברניים של המקרא שבדקתי את תצלומיהם. (ייבין, תשכ"ט, עמ' י)

והרב מרדכי ברויאר קובע:

מי שבדק את הכתר ומדקדק בכללותו ובפרטותיו משתאה ליכולתו של נקדו ומסרנו להוציא מתחת ידיו דבר מתוקן, בלא פגע ובלא תקלה, בשלמות שהיא כמעט למעלה מכוח אנוש. בקי היה בחסרות וביתרות, בדרכי ניקוד ובסתרי טעמים, וכל רז של המסורה לא אניס ליה. הוא היחיד בין כל הסופרים, הנקדנים, המסרנים והמהדירים שהצליח לכתוב ספר שלם של המקרא בלא סטייה מכללי המסורה והוראותיה. (ברויאר, תשנ"ו, עמ' 4)

מספרים אחדים ידגימו הערכה זו. בכתב היד הידוע ככתב יד לנינגרד יש למעלה ממאתיים וחמשים מקומות בנביאים, שהסופר טעה בהם בחסירות וביתירות; בכתב יד הנביאים של קהיר יש כמאה ושלושים טעויות של מלא וחסר; ואילו בכתר ארם צובה יש שני מקומות בנביאים, שבהם אין ספק, שהסופר טעה במלא וחסר. (ברויאר, תשל"ז, עמ' 22, הקדמה)

המבחן החיצוני: אהרן בן אשר מסרן הכתר 'המבחן החיצוני' של כתב היד הוא ייחוסו ומעמדו בקרב המסרנים – וגם מבחינה זו עולה כתר ארם צובה על שאר כל כתבי היד של המקרא. הנקדן והמסרן של כתב היד הוא אהרן בן משה בן אשר, נצר לשושלת מפוארת של בעלי מסורה. שמו של אהרן בן אשר יצא בקרב המסרנים, ודבר זה עולה מכך שכבר מסרנים קדומים השתבחו בכך שדקדקו לכתוב על פי שיטתו. נביא שתי דוגמות משני מצחפים עתיקים המחזיקים תנ"ך שלם. וכך כתוב בסוף כתב יד לנינגרד הידוע, שהועתק בשנת 1008:

מלאה של כל 669 פרשיות התורה, ותיאור מדויק של דרך כתיבת "שירת הים" (שמות טו) ו"שירת האזינו" (דברים לב). כמקור לרשימה בחר הרמב"ם בכתב יד מפורסם שמצא במצרים. וכך אומר הרמב"ם:

וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים ועליו היו הכל סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו. (הלכות ספר תורה, פרק ח הלכה ד)

הרמב"ם מספר פה על תנ"ך שלם ("עשרים וארבעה ספרים") שהגיהו בן אשר שוב ושוב במשך שנים רבות. הרמב"ם מעדיף את התנ"ך הזה על פני כל ספרי התורה וכתבי היד האחרים ועל פני רשימות הפרשיות של המסרנים, וקובע להלכה כי על פי התנ"ך הזה יש לכתוב את ספרי התורה. סמכותו הגדולה של הרמב"ם הביאה לכך שתוך כמה דורות קיבלו כל קהילות ישראל את פסיקתו, וכל ספרי התורה בכל עדות ישראל נכתבים על פי רשימתו, המיוסדת על אותו ספר שהגיהו בן אשר.

אך האומנם אותו ספר הוא ארם צובה? מסורת היתה בידי קהילת ארם צובה, כי אמנם לתנ"ך זה אשר ברשותם כיוון הרמב"ם בדבריו. למסורת זו יש תיעוד מן המאה החמש עשרה, בדברי סעדיה בן דוד העדני שביקר בחלב וראה שם את הכתר. לכאורה קל ביותר לאמת את המסורת הזאת או להפריכה: אין לנו אלא להשוות את חלק התורה שבכתר ארם צובה עם הרשימה הארוכה שבספרו של הרמב"ם ולבדוק אם שני המקורות מתאימים בכל מקום. אלא שהדבר אינו כה פשוט. כמו שסופר לעיל, רוב דפי התורה אבדו מכתר ארם צובה לפני כחמישים שנה, ולא נותרו מחלק זה אלא אחד עשר עמודים ובהם שבעה פרקים בלבד.

אדם אחד שבדק את הכתר בעודו שלם, סבור היה כי אין זה הספר שהרמב"ם סמך עליו. היה זה משה דוד קאסוטו שבדק את הכתר בשנת 1943, והביע את דעתו זו כמה פעמים בלא נימוק, עד

xxxvii-xxxvi; אוצר המצחפים, 1997, עמ' 53-55). הכתובות שבסוף כתב היד הזה מלמדות כי נכתב בשנת 929, וזה אפוא גם זמן כתיבתו המקורב של כתר ארם צובה. השוואת צורת הכתב בשני כתבי היד מורה שאכן אדם אחד כתבם, ובכך חיזוק ואימות למה שנאמר בכתובת ההקדשה של הכתר (העמידו על כך קאסוטו, גושן ובית-אריה; ראה סיכום הדיון בשאלה זו, אוצר המצחפים 1997, עמ' 67-68).

הוכחה נוספת לכך שהניקוד, הטעמים והגעיות (מתגים) בכתר יצאו מתחת ידיו של אהרן בן אשר עולה מ"ספר החילופים" (ליפשיץ, תשכ"ה), שהוא ספר קדום שפורטו בו למעלה מאלף ומאתיים מקומות של מחלוקת בין אהרן בן אשר ובין בעל מסורה אחר בן זמנו ששמו דוד בן נפתלי (או בין שני המסרנים האלה ובין מסרנים אחרים). רוב רובן של המחלוקות עוסקות בפרטים זעירים של ניקוד וטעמים, מקפים וגעיות. בדיקה מדוקדקת של כתר ארם צובה מעלה כי נוסח הכתר מתאים לדעת בן אשר בספר החילופים יותר מכל כתב יד אחר הידוע לנו (התאמה בתשעים ושלושה אחוז מן המקרים – ייבין, תשכ"ט, עמ' 2). בשאר המקרים ייתכן שנפל שיבוש בנוסח ספר החילופים, או ששינה בן אשר דעתו בכתב יד אחר שניקד.

במשך הדורות התקבל בן אשר כפוסק אחרון בענייני המסורה, כעדותו של ר' מנחם די לונזאנו בן המאה השש עשרה בראש ספרו "אור תורה":

ונהגו כל ישראל בגלילות [=בארצות] האלו לסמוך על קריאת בן אשר, כאילו יצאה בת קול ואמרה: "בן אשר ובן נפתלי – הלכה כבן אשר".

הרמב"ם וכתר ארם צובה
חיזוק גדול למעמדו של הכתר בא במאה השתים עשרה, בעקבות דבריו של הרמב"ם בספר "משנה תורה". הרמב"ם דן בהלכות ספר תורה בדרך הכתיבה של רווחי הפרשיות (הפתוחות והסתומות), ואומר כי נתקל במבוכה ובמחלוקת בקרב כל העוסקים בתחום הזה. כדי לפתור את הבעיה החליט הרמב"ם לכלול בספרו רשימה

שבראשי השורות מתאים בדיוק לכתר ארם צובה. ולא זו בלבד: ספרי התורה של קהילות תימן כתובים על פי מסורת שישים ושבע שורות, כדעתו המקורית של הרמב"ם. כתיבת "שירת האזינו" בשישים ושבע שורות אינה מוכרת משום מצחף של המקרא הקדום לזמנו של הרמב"ם, ומכאן הוכחה חותכת לכך שאכן הכתר הוא הספר שהרמב"ם הסתמך עליו.

כיצד נוצר אפוא נוסח הדפוסים של דברי הרמב"ם, שלפיו יש לכתוב את השירה בשבעים שיטות? הרקע להיווצרותו הוא ככל הנראה הקושי שנתקלו בו קהילות ישראל לכתוב שלוש שורות ארוכות כל כך ב"שירת האזינו". דבר זה אינו ניתן לביצוע, אלא אם כן כותבים את השירה בעמודה רחבה מאוד, ומשאירים רווח גדול בין שתי הצלעות בשאר כל השורות. יתר על כן, מסורת הכתיבה הזאת לא היתה מקובלת ברוב הקהילות, ועל כן עוררה כנראה התנגדות. כדי לפתור את הבעיה הגיה מאן־דהוא את דברי הרמב"ם באופן שיתאימו למסורת הכתיבה המקובלת, שאף היא מסורת עתיקה המתועדת ב"מסכת סופרים" (פרק יב) מימי הגאונים. עיקרי מסקנותיו של גושן נתאמתו שנים רבות אחרי שנאמרו, בעת שהרשימות שרשם לעצמו קאסוטו בעת שבדק את הכתר נמסרו למחקר ולבדיקה. הנימוק המכריע לקביעתו של קאסוטו אכן היה קשור ב"שירת האזינו". ומכאן שכתר ארם צובה הוא אכן הספר שעליו סמך הרמב"ם, ונתאמתה המסורת העתיקה על ייחוסו (עופר, תשמ"ט, עמ' 325–330).

מחקר הכתר ומהדורות המקרא המבוססות עליו מאז הגיעו של הכתר לארץ ישראל החלה תקופה חדשה במחקר הכתר והמסורה בכלל. בשנים הראשונות נמסר הכתר לעיונם של אנשי "מפעל המקרא" באוניברסיטה העברית בירושלים, ואלו החליטו לייסד עליו מהדורה מדעית חדשה של המקרא. עד היום (תשרי תשס"א) הופיעו הספרים ישעיהו וירמיהו ממהדורה זאת. בשנת תשל"ו יצאה לאור מהדורת הצילום של כתר ארם צובה (ראה גושן, תשל"ו), ובכך יצא הכתר לרשות הרבים, והפך נחלתו של כל חוקר ומשכיל המבקש ללמוד ולעיין בו. הרב מרדכי ברויאר הוציא

לפטירתו בשנת 1951. בשנת 1946 פירסם קאסוטו את ספר יונה כדוגמה לתנ"ך שהתכוון להוציא לאור, ובראשו נכתב כדלהלן:

לפי הדעה הרווחת הספר שעליו סמך הרמב"ם היה ה"כתר" של אהרן בן משה בן־אשר, הנשמר עכשיו בעיר חלב; אבל מתוך בדיקה מדוייקת ב"כתר" זה מצד המנהל המדעי הנ"ל (=קאסוטו), שנסע לחלב לשם כך בשנת תש"ד, יצא לו בבירור שדעה זו אינה נכונה.

(קאסוטו, תשל"ב, עמ' 289)

לכאורה אין מנוס אלא לקבל את המסקנה השלילית הזאת. ובכל זאת הצליח משה גושן־גוטשטיין להפוך אותה על פיה, זמן קצר אחרי שהגיע הכתר לארץ (גושן, תש"ך). גושן שיער מה הביא את קאסוטו למסקנתו השלילית. המפתח לפתרון התעלומה הם דבריו של הרמב"ם על "שירת האזינו". וכך נכתב בספרי הרמב"ם הנפוצים של ספר "משנה תורה" (שם):

שירת האזינו כל שיטה ושיטה יש באמצע ריוח אחד כצורת הפרשה הסתומה, ונמצא כל שיטה חלוקה לשתיים, וכותבין אותה בשבעים שיטות (=שורות).

"שירת האזינו" נמצאת בדפים הבודדים מסוף התורה שנותרו בכתר. המתבונן בה יכול להבחין בתופעה מיוחדת בצורת הכתיבה שלה: שלוש שורות הן ארוכות מאוד, וכל אחת מהן מחזיקה טקסט הנכתב בדרך כלל בשתי שורות. לפיכך יוצא שמניין שורות השירה בכתר הוא **שישים ושבע**, ולא שבעים.

לכאורה זו הוכחה שאין עליה תשובה שהכתר אינו אותו הספר שמדבר עליו הרמב"ם, שהרי הרמב"ם אינו מסתפק במספר השורות הכולל של השירה, אלא הוא מפרט מהי המילה הפותחת כל שורה ושורה ומהי המילה הבאה בראש הצלע השנייה בכל שורה ושורה, וכל דבריו מתאימים למסורת הכתיבה בשבעים שורות.

אולם בדיקה מקיפה בכתבי היד של ספר משנה תורה צופנת בחובה הפתעה: בכתבי היד העתיקים והמוסמכים של משנה תורה לא נזכרו שבעים שיטות, אלא שישים ושבע! וגם פירוט המילים

ב. כאמור לעיל, בדק מ"ד קאסוטו את כתר ארם צובה בשנת 1943. על גבי הכתר מצא קאסוטו פתקה, ובה רשימה של אחד עשר שינויים בין נוסח ספרי התורה המקובל בקהילת חלב ובין נוסח הכתר. את הרשימה ערך אחד מחכמי חלב, הרב מנשה סתהון, וקאסוטו העתיקה ברשימותיו. בעזרת הרשימה הזאת ניתן לשחזר בצורה קרובה לוודאי את נוסח התורה בכתר לאותיותיו! (ראה עופר, תשמ"ט, עמ' 309).

ג. יעקב ספיר, מחכמי האשכנזים בירושלים, שלח בשנות החמישים של המאה התשע עשרה רשימה ובה למעלה מחמש מאות הערות על הכתיב, הניקוד והטעמים במקומות שונים בכתר (מן התורה, ההפטרות ומגילת אסתר). הרשימה הזאת נשלחה לרב מנשה סתהון שנזכר לעיל, וספיר מעיד עליו שהוא "נשיא בארם צובה, והוא גם מדקדק גדול ובקי במסורות". סתהון נתבקש לעיין בכתר ולרשום בצד כל אחת מן השאלות את המילים **כן** או **לא כן**. הרשימה הגיעה לירושלים והועתקה כמה פעמים (ראה זר, תשמ"ו).

למשל, עניינה של אחת השאלות הוא ניקוד המילה זכר בפסוק "תמחה את זכר עמלק" (דברים כה, יט). במשך הדורות נפל ספק בניקודה של המילה, זָכַר (ז' בצירי) או זָכָר (ז' בסגול), ויש קהילות אשכנזיות שבהן קוראים את הפסוק פעמיים בפרשת "זָכָר" הנקראת לפני חג הפורים, כדי לצאת ידי כל הדעות. מעדותו של ספיר אנו למדים שהמילה נוקדה בכתר בצירי (זָכַר).

ד. ר' שלום שכנא ילין (1790–1874) היה 'בעל מגיה' מומחה שחי בעיירה סקידל שבליטא. הוא עסק כל ימיו בכתיבת סת"ם (ספרי תורה, תפילין ומזוזות) ובעיון במסורה כדי לברר את הנוסח הנכון של התנ"ך. בשנת 1855 החל בהכנות לעלייה לארץ ישראל, ובדרכו לשם הגיה את ספרי התורה בקהילות שעבר בהן. בנו של ר' שלום שכנא, ר' אריה ליב יעלין, היה רב בעיירה גְּלֵסְק, והתפרסם בחיבורו "יפה עינים" שהודפס בש"ס וילנה. וכך אומר ר' שלום שכנא במכתבו לבנו:

לאור תורה נביאים וכתובים "על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי היד הקרובים לו" (יצאו שתי מהדורות: ברויאר, תשל"ז; ברויאר, תשנ"ו; ואף מהדורה זו, "כתר ירושלים", מבוססת על שיטתו של ברויאר). בשנת תשנ"ב החלה לצאת לאור בהוצאת אוניברסיטת בראילן מהדורת "מקראות גדולות הכתר", הנושאת את שמו של הכתר ומביאה את הערות המסורה הגדולה והקטנה שלו (כהן, תשנ"ב). עשרות ספרים ומחקרים נכתבו על הכתר, וכמה מהם מפורטים ברשימה הביבליוגרפית הבאה בסוף הדברים.

עדויות על החלקים החסרים

שחזור של פרטים רבים וחשובים מן הכתר נעשה בשנים האחרונות על יסוד עדויות ורשימות של חכמים שראו את הכתר לפני שנפגע. כזכור, שמעו של הכתר יצא למרחוק בעולם היהודי במשך מאות שנים, והוא היה ידוע בקרב העוסקים במסורה ככתב היד המדויק שיצא מתחת ידו של בעל המסורה אהרן בן אשר, וכטופס המקרא שעליו סמך הרמב"ם בעת שכתב את "הלכות ספר תורה" בספרו משנה תורה. משום כך, רבים מן העוסקים במסורה ובכתיבת ספר תורה שאפו לבדוק את הכתר ולמצוא בו תשובה מוסמכת לבעיות בנוסח המקרא שהתלבטו בהן. כתבים ורשימות שנכתבו על פי הכתר יכולים לשמש כיום עדות המסייעת לשחזור חלקיו החסרים. הנה ארבע מן העדויות האלה.

א. בסוף המאה השש עשרה הגיה ישי בן עמרם הכהן עמאדי, מן העיר עמאדיה שבכורדיסטאן, את התורה על פי כתר ארם צובה. הגהתו נעשתה בשולי דפוס של התורה שנדפס בשנת 1490, ונתגלתה בניו יורק, בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה (פנקובר, תשנ"ג). עמאדי כותב בסוף ויקרא "זה המצחף שלי אני העבד הצעיר בישראל וקטן מהן ישי בר עמרם הכהן נ"ע הגהתו אותו על הכתר שהגיהו בן אשר ז"ל". כתובות דומות באות גם בסוף חומשים אחרים (שם, עמ' 10). מן הטופס הזה אפשר להסיק מסקנות חשובות על הפרשיות הפתוחות והסתומות בכתר, וכן על צורת כתיבתה של שירת הים בספר שמואל.

בדרכים נוספות? משימה זו אינה רק שעשוע מדעי של חוקרים. היא הכרח גמור בכל מהדורה של המקרא הנסמכת על כתר ארם צובה. שהרי אי־אפשר להוציא מהדורה של תנ"ך ולהותיר בה דפים חלקים עד שיימצא החסר!

בשתי דרכים הלכו משחזורי נוסח הכתר. האחת מסתמכת על הכתר עצמו, ומנסה ללמוד מן החלקים הקיימים על החלקים החסרים. לדוגמה: במהדורת "הכתר" היוצאת לאור באוניברסיטת בראילן (כהן, תשנ"ב), עורך המהדיר בירור מדוקדק מהי דרכו של הכתר בכמה עניינים הקשורים לסימון הטעמים והגעיות (המתגים), ולאור זאת הוא מציע דרך לשחזור המקומות שאינם נמצאים בדינו. דוגמה שנייה: הערות המסורה הגדולה דרכן לקבוע כלל התקף במקרא כולו. הערות המסורה של הכתר העוסקות בנושא הכתיב, למשל, מתייחסות לכתיבן של מילים רבות במקרא, ובהן גם מילים שהיו בחלקי הכתר החסרים לנו כיום.

הדרך השנייה היא חיפוש כתבי יד אחרים הקרובים בשיטתם אל הכתר. בדרך כלל אלו כתבי יד מן המאה העשירית והמאה האחת עשרה, שנבדקו ונמצאו קרובים לשיטת הכתר בתחומים שונים: כתיב, ניקוד וטעמים.

לתוצאה משביעת רצון של נוסח הקרוב לכתר ניתן להגיע בשילוב נכון של כל הגורמים שתיארנו: עדויות על הכתר, לימוד מן החלקים ששרדו על החלקים החסרים והשוואה לכתבי יד אחרים הקרובים לכתר. מומחי המסורה בני דורנו חלוקים לעתים בפרטים ובפרטי פרטים מהי הדרך הראויה ללכת בה. אולם הכול מודים כי כתר ארם צובה הוא המדויק ביותר מבין כתבי היד של בעלי המסורה, פרי עמלו של מסרן מומחה, דייקן ושקדן, וכי ראוי להעמידו ביסוד מהדורות מקרא המדויקות על פי המסורה.

המסורה וההלכה

עד כה נסקרו הדרכים שהלכו בהן חוקרי המסורה וחכמיה כדי להגיע קרוב ככל האפשר לנוסחו של בן אשר ולנוסחו של בעלי המסורה הקדומים לפני אלף שנה. אולם בהקשר זה עולה שאלה מעניינת: מהי עמדתה של ההלכה בעניין שחזור נוסח המסורה

והנה עתה כי פני מועדות ליסע לארץ הקודש בעזרת ה' לשלום. והנה שם בארם צובה נמצא תנ"ך אחד כתוב על קלף עם מסורות אשר הגיהו בן אשר ימים רבים, אשר סמך עליו הרמב"ם ... וכל מגמתי בעזרת ה' להשיגו ולהאיר עיני בהתרת הספיקות ... בענייני הגהות ומסורות.

(עופר, תשנ"ב, עמ' 413)

ר' שלום שכנא עלה לירושלים, והצטייד בכתב שליחות מאת חשובי הרבנים של ירושלים, אשכנזים וספרדים. אולם בסופו של דבר לא עמדו לו כוחותיו לנסיעה הקשה לסוריה, והוא שלח את חתנו הצעיר, משה יהושע קמחי, ומסר בידו תנ"ך ובשוליו רשימה של ספקות ומחלוקות הטעונים בירור. השליח רשם בשולי התנ"ך מהו נוסח הכתר בכל מקום. כל הפרטים האלה ידועים היו מעדויות בני תקופתו, אולם התנ"ך עצמו שבו העדויות על הכתר – לא נודע מקומו.

בשנת תשמ"ז עמד להריסה בית ישן בשכונת "קרית משה" בירושלים. בעליית הגג של אותו הבית היו ספרים ישנים ומסמכים רבים. כמה מן הספרים הוצאו מעליית הגג בטרם ייהרס הבית, וביניהם היה גם תנ"ך קטן וישן ורישומים בכתב זעיר בשוליו. התנ"ך נמסר לסוחר ספרים, והלה עמד להשליכו לגניזה. ברגע האחרון נודע טיבו של התנ"ך, והוא ניצל: היה זה התנ"ך של ילין, וההערות שבשוליו כוללות מידע רב ובלעדי על הכתר.

בשולי התנ"ך רשומים בין השאר כל המקומות בספרי נביאים וכתובים שהיה בהם בכתר רווח בכתיבה (פרשיות פתוחות וסתומות), ובהם גם מקומות שלא שרדו בכתר. מהדורות תנ"ך שהופיעו בשנים האחרונות, ובהן מהדורה זו של התנ"ך, מסתמכות בעניין זה על עדותו של אותו תנ"ך ישן.

דרכים נוספות לשחזור החלקים החסרים ואחרי כל אלה, עדיין נותרו קטעים רבים במקרא שלא שרד בהם הכתר ואין בהם כל עדות על נוסחו. האם ניתן להשלים את החסר

השאלה אם ראוי לכתוב מגילות נביאים על פי הפרשיות הפתוחות והסתומות שבכתר ארם צובה. הוויכוח התנהל באמצעות מודעות חוצות, ובאמצעות קונטרסים שפורסמו מכל צד, ובהם הירצו הצדדים את טענותיהם וציטטו מכתבי רבנים התומכים בדעתם. מודעת קיר גדולה נתפרסמה בחוצות ירושלים ובניברק והביעה התנגדות למסורת הכתר, וכנגדה פורסם הקונטרס "ביטול מודעה" (יצחקי, תשנ"ה). הקונטרס "דעת תורה" מתנגד לכתבת הפרשיות על פי הכתר, ועל דף השער שלו נכתב:

... לא כהמשנים לכתוב על פי כתב יד חדש הנקרא "כתר ארם צובא" והמכונה "בן אשר" ו"כתב יד חאלב". שלא נהגו כן מעולם בשום מקום... פעיה"ק ירושלים תובא"א חדש הרחמים אלול שנת תשנ"ה.

(הופמן, תשנ"ה)

וטוענים לעומתו גדולי הפוסקים של עולם הישיבות, הרב חיים קנייבסקי והרב נסים קרליץ מבניברק, שדבריהם הובאו בקונטרס "קנאת סופרים":

המסורת היחידה מדור דור [על כתיבת נביאים וארבע מגילות] היא מסורת קהלת חלב (ארם צובה) שהכתר המפורסם שלהם הוא הספר שהגיהו ב"אשר שעליו סמך הרמב"ם.

(קארפ, תשנ"ה)

שני הצדדים נסמכים בדיוניהם ההלכתיים בין השאר גם על דבריהם של חוקרים ושל העוסקים במסורה. יודגש כי אחת העובדות שגרמה לכמה מן המתנגדים לכתר לחזור בהם היא העדות הברורה על הרב שמואל סלנט, רבה הגדול של ירושלים בדורות עברו, שחתם על כתב שליחות של ר' שלום שכנא ילין לארם צובה. בעקבות שליחות זו נכתבו בירושלים מגילות נביאים על פי מסורת הפרשיות של כתר ארם צובה. נמצא אפוא שהכתיבה על פי הכתר אינה חידוש של דורנו, וכבר נהגה בירושלים בתמיכתם של גדולי הדור.

הקדום? האם יש בכוחו של שחזור כזה לעקור מסורת כתיבה של המקרא או מסורת קריאה במקרא שכבר נפוצה והתקבלה בקהילות ישראל במשך שנים רבות? היבטים רבים ומגוונים לשאלה זו – שאפשר להציגה על דרך ההכללה כמאבק בין המסורה וההלכה – ויכוחים חריפים נתעוררו סביבה בשנים האחרונות.

אפתח בעניין הכתיבה: תשעה הבדלים של כתיב קיימים כיום בין ספרי התורה של עדת יוצאי תימן ובין ספרי התורה של עדות ספרד ואשכנז. ההבדל הבולט ביותר הוא בבראשית ט, כט, והמחלוקת שם היא גם בכתיבת התורה וגם בקריאתה: בני תימן כותבים וקוראים "וַיִּהְיֶה כָּל יְמֵי נֹחַ", ואילו אשכנזים וספרדים כותבים וקוראים "וַיְהִי כָּל יְמֵי נֹחַ". כתבי היד הקרובים לכתר, הערות המסורה שלהם ושל הכתר, וכן עדויות על נוסחו של כתר ארם צובה – כל אלה מורים כי מסורת התימנים היא המתאימה לנוסח המסורה, בדוגמה שהבאנו ובאחרות, לפחות בשמונה מתוך תשע המחלוקות.

האם יוביל הממצא הזה לשינוי של ספרי התורה ולהעדפה של נוסח תימן? המציאות ההלכתית של השנים האחרונות מורה בבירור שאין הדבר כן. כתיב התורה המקובל בעדות הספרדים והאשכנזים נקבע כבר לפני מאות שנים, ואין בכוחם של מחקרים ובירורים חדשים על נוסח המסורה לשנותו. הרב ברויאר נקט לפני שנים לשון ספק: "ישוב חדש, שעדיין אין בו מנהג קבוע – ויש בו בני עדות שונות – שמא ראוי לו להדר אחר ספר תורה הכתוב על פי מנהג העדה התימנית" (ברויאר, תשל"ז, עמ' ט). אולם ספק אם נמצא מי שנהג כך.

בתחומים אחרים, שלא נתגבשה בהם מסורת מוסמכת וברורה, נוסח המסורה, שהוא גם נוסח כתר ארם צובה, התקבל בלא התנגדות. כך הדבר בדרך כלל בענייני כתיב בספרי נביאים וכתובים ובעניינים הקשורים לניקוד ולטעמים. ויש גם תחומי ביניים, שבהם אין הסכמה אם לקבל את מסורת הכתר או להעדיף מסורות אחרות מכוח המנהג.

כמקובל בעולם ההלכה, דרכו של כל שינוי או חידוש אינה סוגה בשושנים. בשנת תשנ"ה פרץ ויכוח חריף בעולם החרדי, ובמוקדו

הכתר ומעמדו כיום

כתר ארם צובה, שהיה ספון בתיבה סגורה על מסגר ובריח ורק מתי מספר היו רשאים לעיין בו, עומד עתה לרשות כל חוקר ומעיין בזכות מהדורת הצילום שלו. מחקרים רבים בתחום המסורה עוסקים בכתר, בבירור שיטתו של "אדון הסופרים ואבי החכמים וראש המלמדים" ובשחזור חלקיו החסרים. מהדורות דפוס רבות של המקרא מעמידות ביסוד הנוסח שלהן את כתר ארם צובה, ואלפים רבים של מבקרים באים ל"היכל הספר" במוזאון ישראל בירושלים לצפות בכתב היד העתיק המהודר והמדויק, שחזר לירושלים בגיל מופלג של יותר מאלף שנים, לאחר שהיה בגלות במשך רוב שנותיו.

ביבליוגרפיה נבחרת

אוצר המצחפים, 1997 = מ' בית-אריה, ק' סיראט ומ' גלצר, אוצר המצחפים העבריים – כתבי יד בכתב עברי מימי הביניים בציוני תאריך (תיאורים בעברית ובצרפתית), חלק א, עד שנת Turnhout 1997, 1020, עמ' 65-72.

אלוני, תשל"ל = נ' אלוני, "עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו 'סודות הלשון העברית'", לשוננו לד (תשל"ל), עמ' 75-105, 187-209.

אלוני, תשל"ט = 1 = נ' אלוני, "העתקי כתר ארם צובה בירושלים ובגולה", בית מקרא עז (תשל"ט), עמ' 193-204.

אלוני, תשל"ט = 2 = נ' אלוני, "ספר התורה והמצחף בקריאת התורה בציבור בעדת הרבנים ובעדת הקראים", בית מקרא עח (תשל"ט), עמ' 321-324.

אלוני, תשמ"א = נ' אלוני, "רמב"ם, בן אשר ובן בויאעא משמשים כתר ארם צובה", תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 348-370.

אלוני, תשמ"ה = נ' אלוני, "עיונים בכתב ההקדשה של כתר ארם צובה", באר שבע ב (תשמ"ה), עמ' 27-56.

אלוני, תשנ"ה = נ' אלוני, "טבריה בימי הביניים", הבלשנות

העברית בטבריה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 9-31.

אסף ומאיר, תשל"ד = ש' אסף ול"א מאיר (עורכים), "טבריה", ספר הישוב, כרך שני: מימי כיבוש ארץ ישראל על ידי הערבים עד מסעי הצלב, ירושלים תשל"ד, עמ' 9-14.

בית-אריה, תשמ"ב = מ' בית-אריה, "דף נוסף לכתר ארם צובה", תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 171-174.

בן-צבי, תשל"ד = י' בן-צבי, "כתר התורה של בן אשר", מחקרים בכתר ארם צובה, בעריכת ח' רבין (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית א), ירושלים תשל"ד, עמ' א-ט.

בר ושטראק, 1879 = י' בער וה' שטראק (מהדירים), ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, ליפסיה 1879 [דפוס צילום, ירושלים תשל"ל].

ברויאר, תשל"א = מ' ברויאר, "נוסח הטעמים ב'כתר' לאור ספרו של ישראל ייבין", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 85-98, 175-191.

ברויאר, תשל"ז = מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז.

ברויאר, תשל"ז = 2 = מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי היד הקרובים לו, ירושלים תשל"ז-תשמ"ב; בכרך אחד: ירושלים תשמ"ט.

ברויאר, תשנ"ג = מ' ברויאר, "מהדורה חדשה של מקראות גדולות", עמודים (בטאון הקיבוץ הדתי) מא (תשנ"ג), עמ' 72-77.

ברויאר, תשנ"ה = מ' ברויאר, "ספקות שאין להם הכרע", לשוננו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 283-296.

ברויאר, תשנ"ו = מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי היד הקרובים לו, מהדורה חדשה, ירושלים תשנ"ו-[תשנ"ח].

- גויטיין, תש"ם = ש"ד גויטיין, הישוב בארץ ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים – לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש"ם.
- גושן, תש"ך = מ' גושן-גוטשטיין, "האותנטיות של כתר חלב", מחקרים בכתר ארם צובה, בעריכת ח' רבין (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית א), ירושלים תש"ך, עמ' י-לז.
- גושן, תשכ"ד = מ' גושן-גוטשטיין, "כתר חלב ובן בויאעא הסופר", תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 149-156.
- גושן, M.H. Goshen-Gottstein, "A Recovered = 1966 Part of the Aleppo Codex", *Textus* 5 (1966), pp. 53-59
- גושן, תשל"ו = מ' גושן-גוטשטיין, מבוא למהדורת צילום של כתר ארם צובה, ירושלים תשל"ו.
- גושן, M.H. Goshen-Gottstein, "The Aleppo = 1979 Codex and the Rise of the Massoretic Bible Text", *Biblical Archeologist* 42 (1979), pp. 145-163
- גושן, תשמ"ד = מ' גושן-גוטשטיין, "כתר ארם צובה והלכות ספר תורה להרמב"ם – בין פילולוגיה מקראית לתולדות ההלכה", ספר יובל לכבוד רבי יוסף דוב הלוי סלובייצ'יק, בעריכת ש' ישראל, נ' לאם ו' רפאל, ירושלים ונירירוק תשמ"ד, כרך ב, עמ' תתעא-תתפח.
- גלצר, תשמ"ט = מ' גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה", ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 167-276.
- גרץ, H. Graetz, "Die beiden Ben-Ascher und die = 1871 Masora", *MGWJ* XX (1871), pp. 1-12, 49-59
- דותן, תשי"ז = א' דותן, "האמנם היה בן אשר קראי?", סיני מא, תשי"ז, עמ' רפ-שיב, שנ-שסב.
- דותן, תשכ"ה = א' דותן, "האמנם ננקד כתר חלב בידי אהרן בן אשר?", תרביץ לד, תשכ"ה, עמ' 136-155.
- דותן, תשכ"ז = א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז.
- דותן, תשל"ג = א' דותן, "מסורה וניקוד נוסח טבריה", ספר טבריה – עיר כינרות ויישובה בראי הדורות, בעריכת ע' אבישור, ירושלים תשל"ג, עמ' 353-367.
- דותן, תשנ"ז = א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון – ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז.
- הופמן, תשנ"ה = [א"י הופמן], קונטרס דעת תורה... שלא לסמוך על "כתר ארם צובה", ירושלים תשנ"ה.
- ויקס, W. Wickes, *A Treatise on the Accentuation = 1887 of the Twenty-one So-Called Prose Books of the Old Testament*, Oxford 1887
- זר, תשמ"ו = ר' זר, "מאורות נתן לר' יעקב ספיר", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 151-213.
- ייבין, תשכ"ח = י' ייבין, "מסורה", אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשכ"ח, טורים 130-159.
- ייבין, תשכ"ט = י' ייבין, כתר ארם צובה, ניקודו וטעמיו (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ג, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין), ירושלים תשכ"ט.
- ייבין, תשמ"ב = י' ייבין, "נוסח, ניקוד וטעמים בדף החדש מתוך כתר ארם צובה", תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 174-176.
- יצחקי וטשינגל, תש"ן = ד' יצחקי וי"י טשינגל, "בן אשר והתנ"ך של רבי שלום שכנא ילין", צפונות ח (תמוז תש"ן), עמ' סז-עג; י (טבת תשנ"א), עמ' סח-עג.
- יצחקי, תשנ"ה = ד' יצחקי, נביאי האמת וצדק... ובסופו קונטרס ביטול מודעה, בניברק תשנ"ה; מהדורה חדשה, בניברק תש"ס.

- כהן, תשמ"ד = מ' כהן, "נצחוננו של נוסח בראשון – אידיאה ומציאות", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 255-272.
- כהן, תשנ"ב = מ' כהן (מהדיר ועורך מדעי), מקראות גדולות הכתר – מהדורת יסוד חדשה, חלק א, ספר יהושע, ספר שפטים ומבוא למהדורת הכתר, רמתגן תשנ"ב.
- לוינגר, תש"ך = ד"ש לוינגר, "מקוריותו של כתב-יד חלב", מחקרים בכתר ארם צובה, בעריכת ח' רבין (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית א), ירושלים תש"ך, עמ' לח-פב.
- לוינגר, תשכ"ט = ד"ש לוינגר, "כתר ארם צובה או דקדוקי הטעמים", תרביץ לח (תשכ"ט), עמ' 186-204.
- לוינגר, תשל"ג = ד"ש לוינגר, "כתר ארם צובה או כ"י לנינגר B19a מייצג שיטת ניקודו של אהרן בן משה בן אשר?", בית מקרא נב (תשל"ג), עמ' 77-84.
- לוינגר, תשל"ז = ד"ש לוינגר, מסורה גדולה של כתר ארם צובה, ירושלים תשל"ז.
- ליאנס, תשנ"ב = ד' ליאנס, "עיוגולית המסורה בכתר ארם צובה – עיון בתפקידה ובדרך סימונה", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, בעריכת מ' בראשון, ירושלים תשנ"ב, כרך א, עמ' 265-293.
- ליפמאן, תקפ"ז = ג"ה ליפמאן (מהדיר), ספר צחות לר' אברהם אבן עזרא, פיורדא תקפ"ז.
- ליפשיץ, תשכ"ה = א' ליפשיץ (מהדיר), ספר החילופים – כתאב אלכלף [למישאל בן עוזיאל], (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ב, בעריכת ש' טלמון וח' רבין) ירושלים תשכ"ה.
- עופר, תשמ"ז = י' עופר, "עיונים אחדים בכתר", בתוך: א' שמוש, הכתר – סיפורו של כתר ארם צובה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 127-139.
- עופר, תשמ"ט = י' עופר, "כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו", ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 277-344.
- עופר, תש"ן = י' עופר, "קטע מספר שמות – מהחלק החסר בכתר ארם צובה", פעמים 41 (סתיו תש"ן), עמ' 41-48.
- עופר, תשנ"ב = י' עופר, "דרכו של מסרן – על מסורתו של אהרן בן אשר בכתר ארם צובה", מחקרים בלשון ה-ו (ספר היובל לישראל ייבין), ירושלים תשנ"ב, עמ' 481-500.
- עופר, תשנ"ב = י' עופר, "כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ב, כרך א, עמ' 295-353.
- I. Polachek et al., "Fungi no fire = 1988 damaged Aleppo Codex", *Nature* 335 (15 September 1988), p. 203
- J.S. Penkower, "Maimonides and the = 1981 Aleppo Codex", *Textus* 9 (1981), pp. 39-128
- פנקובר, תשנ"ג = י"ש פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם צובה – עדות חדשה, רמתגן תשנ"ג.
- P. Kahle, *Masoretan des Westens*, Stuttgart = 1927 1927 (2nd Edition, Hildesheim 1967), pp. 1-23
- P. Kahle, *Der Hebraeische Bibeltext seit = 1961 Franz Delitzsch*, Stuttgart 1961, pp. 80-88
- קאסוטו, תשל"ב = מ"ד קאסוטו, "ספר יונה – פקסימיליה של דוגמה ראשונה להוצאת התנ"ך", בספרו: ספרות מקראית וספרות כנענית – מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון, כרך א, ירושלים תשל"ב, עמ' 287-294.
- קארפ, תשנ"ה = [מ"מ קארפ], קנאת סופרים – אודות תיקון סופרים על נ"ך וד' מגילות ע"פ כתר ארם צובה המיוחס לבן אשר, ירושלים תשנ"ה.

יוסף עופר

- קלאר, תש"ג = ב' קלאר, "ענייני מסורה ומבטא אצל קרקסאני",
עניני לשון (ערוך בידי חנוך ילון), ירושלים תש"ג, עמ'
38-31.
- רוטנברג, תשנ"ב = צ' רוטנברג, "בענין פרשיות פתוחות במגילת
אסתר ע"פ מגילת בראשור", צפונות יד (טבת תשנ"ב), עמ'
נו-נז.
- שמוש, תשל"ח = א' שמוש, מישל עזרא ספרא ובניו,
גבעתיים-רמת-גן, 1978.
- שמוש, תשמ"ז = א' שמוש, הכתר – סיפורו של כתר ארם צובה,
ירושלים תשמ"ז (ביבליוגרפיה רחבה על הכתר – שם, עמ'
175-178).
- שמוש, תשמ"ח = ח' שמוש, "ארבעים שנה וארבעים יום בעקבות
הכתר", בספרו: מן המעין – שיחות ומאמרים, ירושלים
תשמ"ח, עמ' 107-129.
- שנהב, תשמ"ט = ד' שנהב, מ' מגן ול' עופר-פנדיה, "כתר ארם
צובה במעבדות מוזיאון ישראל", במוזיאון, גיליון 1 (מרץ
1989), עמ' 20-21.